

วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 : ศึกษาบทเรียนจากประวัติศาสตร์

บทคัดย่อ

วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 คือจุดอิมตัวของ ลัทธิล่าอาณานิคมแบบการทหารนำการทูตใน ประเทศสยาม นับเป็นเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ที่ สร้างรอยร้าวให้แก่ความสัมพันธ์สยาม-ฝรั่งเศส มากที่สุดเหตุการณ์หนึ่ง และเหตุการณ์นี้มักจะ ถูกนำมากล่าวถึงอยู่เสมอเพื่อสร้างแนวคิดชาตินิยมเช่นเดียวกับแบบก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2

ในบทความนี้ผู้เขียนจะชี้ให้เห็นว่า ความขัดแย้งที่เกิดจากลัทธิล่าอาณานิคมฝรั่งเศสในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 และการดำเนินนโยบายทางการเมืองที่ผิดพลาดของสยาม ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ประเทศตกต่ำลงเรื่อยๆ จนกลายเป็น “วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112” อย่างไรก็ตามวิกฤตการณ์ครั้งนี้ นับเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยเร่งให้เกิดการปฏิรูปและการพัฒนาประเทศอย่างรวดเร็วในตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันนำไปสู่การยอมรับจากนานาชาติและได้ช่วยย้ให้ประเทศสยามรอดพ้นจากการเป็นอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก

บทนำ

หลังการปฏิวัติอุตสาหกรรมในอังกฤษในกลางคริสต์ศตวรรษที่ 18 เป็นต้นมา ยุโรปก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำและกำหนดทางเดินให้แก่ภูมิภาคอื่นๆ ทั่วโลกโดยเฉพาะเอเชียและแอฟริกา

แม้ประเทศสยามจะมีความสัมพันธ์ยาวนานกับประเทศมหาอำนาจยุโรปตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนกลาง แต่ความสัมพันธ์ดังกล่าวยังเป็นแบบเสมอภาคมาโดยตลอด ไม่มีการใช้พลังอำนาจทางทหารมาบีบบังคับอย่างเด่นชัด จนกระทั่งถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สนธิสัญญาเบาว์ริงใน ค.ศ. 1855 ทำให้

สยามต้องเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตและสิทธิสภาพด้านศุลกากรให้แก่อังกฤษ และประเทศมหาอำนาจตะวันตกอื่นๆ ในเวลาต่อมา นักประวัติศาสตร์โดยทั่วไปเชื่อว่าการทำสนธิสัญญาดังกล่าวเป็นพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงต้องการ “ถ่วงดุลแห่งผลประโยชน์และอำนาจของประเทศตะวันตกด้วยกันเอง” แต่น่าสนใจที่จะถามว่า แล้วประเทศของเราจะเสี่ยงไม่ทำสนธิสัญญาพระราชไมตรีกับมหาอำนาจตะวันตกอื่นๆ ได้หรือไม่

อย่างไรก็ตามพระบรมราโชบายดังกล่าวทำให้ประเทศสยามต้องเปิดประเทศให้แก่การค้าระหว่างประเทศและก้าวสู่โลกทุนนิยมมากขึ้นตามลำดับ แต่ความล่าช้าในเรื่องการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคม การทหาร และวิทยาศาสตร์เทคโนโลยี ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบปัญหาอย่างมากในการปกป้องประเทศชาติให้รอดพ้นจากลัทธิล่าอาณานิคมที่เข้มแข็งของมหาอำนาจตะวันตก

วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 อาจจะถูกถือได้ว่าเป็น “จุดอ้อมตัว” ของลัทธิล่าอาณานิคมแบบการทหาร นำการทูตในประเทศสยาม นับเป็นเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ที่สร้างรอยร้าวให้แก่ความสัมพันธ์สยาม-ฝรั่งเศสมากที่สุดเหตุการณ์หนึ่ง และเหตุการณ์นี้มักจะถูกนำมากล่าวถึงอยู่เสมอเพื่อสร้างแนวคิดชาตินิยมในสมัยสงครามโลกครั้งที่ 2 ผู้เขียนเห็นว่าควรมองประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างสยามและฝรั่งเศสในช่วงนี้เสียใหม่เพื่อให้เกิดความเข้าใจอันดีกันมากขึ้น โดยมองว่าความขัดแย้งที่เกิดจากลัทธิล่าอาณานิคมฝรั่งเศสในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 19 และการดำเนินนโยบายทางการเมืองที่ผิดพลาดของสยาม ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ประเทศตกต่ำลงเรื่อยๆ

จนกลายเป็น “วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112” อย่างไรก็ตามวิกฤตการณ์ครั้งนี้ นับเป็นปัจจัยสำคัญที่ช่วยเร่งให้เกิดการพัฒนาประเทศอย่างรวดเร็วในตอนปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นการนำไปสู่การยอมรับจากนานาประเทศและได้ช่วยให้ประเทศสยามรอดพ้นจากการเป็นอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก

ตอนที่ 1 การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในอินโดจีนและการดำเนินนโยบายทางการเมืองที่ผิดพลาดของสยาม

การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในอินโดจีนและการดำเนินนโยบายทางการเมืองที่ผิดพลาดของสยามคือที่มาของวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112

1.1 การขยายอิทธิพลของฝรั่งเศสในอินโดจีน

อาจกล่าวได้ว่าลัทธิล่าอาณานิคมฝรั่งเศสนั้นเป็นความต่อเนื่องของประวัติศาสตร์ที่ยาวนานของมนุษยชาติในเรื่องการขยายอำนาจของอาณาจักรที่เข้มแข็งกว่า ซึ่งอาจจะมีแตกต่างในบางมุมมองเมื่อเทียบกับจักรวรรดิของอเล็กซานเดอร์มหาราชแห่งมาซิโดเนีย จูเลียส ซีซาร์ แห่งโรม ชาร์ลมานจ์แห่งอาณาจักรโรมันอันศักดิ์สิทธิ์ นิโปลีเยนมหาราชแห่งฝรั่งเศส แต่มีความเหมือนกันอยู่อย่างน้อยคือมีการขยายอำนาจเนื่องจากอาณาจักรของตนมีความเข้มแข็งกว่าอาณาจักรเพื่อนบ้าน การพิชิตอาณาจักรเพื่อนบ้านอาจใช้การทูตเพียงอย่างเดียว หรือการทูตและการทหารไปพร้อมๆ กัน

แม้ยุโรปจะได้กลับมาให้ความสำคัญแก่ความเป็นมนุษย์มากขึ้นในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาการให้ความสำคัญแก่แนวคิดเสรีนิยมตั้งแต่ก่อนการปฏิวัติอุตสาหกรรมในอังกฤษ ให้ความสำคัญแก่แนวคิดประชาธิปไตยตั้งแต่การปฏิวัติในฝรั่งเศส

ให้ความสำคัญแก่แนวคิดสังคมนิยมตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 แต่การแข่งขันกันทางการค้าที่เพิ่มมากขึ้นตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ทำให้ยุโรปหันกลับไปใช้ระบบกีดกันการค้ามากขึ้น การล่าอาณานิคมจึงเป็นทางออกหนึ่งของประเทศ

“การบริโภคนิยมของยุโรปอิมพีเรียล การล่าอาณานิคมเท่านั้นจะช่วยให้เราพบกับผู้บริโภคใหม่... หากขาดสิ่งนี้ ประเทศอุตสาหกรรมจะพบกับความหายนะทางเศรษฐกิจและสังคม”¹ จูลส์ เฟอร์รี² ประธานาธิบดีฝรั่งเศสกล่าว ส่วนแนวคิดประชาธิปไตยนั้น ทุกประเทศที่มีอาณานิคมไม่ได้สนใจที่จะถ่ายทอดให้ประเทศอาณานิคมหรือประเทศที่เป็นรัฐในอารักขาของตนเลย ทั้งนี้เพื่อไม่ให้เกิดปัญหาเกี่ยวกับ “อำนาจในการปกครองประเทศ” ซึ่งเจ้าอาณานิคมเท่านั้นที่มีสิทธิขาด

หลังจากฝรั่งเศสได้ร่วมกับอังกฤษบีบบังคับให้จีนเปิดประเทศครั้งที่ 2 ได้สำเร็จเมื่อ ค.ศ. 1858-1860 กองทัพฝรั่งเศสซึ่งตั้งอยู่ที่เกาะจูซาน (Chu-san) ปากน้ำแยงซีก็ต้องถอยร่นกำลังออกไปตามคำประท้วงของอังกฤษ ทำให้ฝรั่งเศสตัดสินใจตั้งถิ่นฐานถาวรที่โคชินจีน (Cochinchine) แทนสงครามระหว่างฝรั่งเศสและเวียดนามระหว่าง ค.ศ. 1861-1862 จบลงด้วยชัยชนะของฝรั่งเศส ฝรั่งเศสได้เข้ายึดครอง 3 จังหวัดในโคชินจีนเป็นอาณานิคม เปิดเมืองท่า 3 เมืองในอันนัม (Annam) และให้เสรีภาพในการเผยแพร่ศาสนาแก่คณะมิชชันนารี³

รัฐบาลฝรั่งเศสเชื้อรายงานของนักสำรวจฝรั่งเศส การ์นิเยร์ (Francis Garnier) ว่าแม่น้ำโขงสามารถนำเรือสินค้าฝรั่งเศสเข้าสู่ตลาดของจีนตอนกลางได้และมั่นใจในความอุดมสมบูรณ์ของกลุ่มน้ำโขงจึงขยายอิทธิพลเข้าสู่กัมพูชาใน ค.ศ. 1863 และฝรั่งเศสขยายเขตการยึดครองโคชินจีนไปทางตะวันตกอีก 2 ปีต่อมา ส่วนประเทศสยามและฝรั่งเศสได้ลงนามในสนธิสัญญาพระราชไมตรีต่อกันครั้งแรกในสมัยรัตนโกสินทร์ใน ค.ศ. 1856 และต่อมาใน ค.ศ. 1867 ทั้ง 2 ประเทศตกลงแบ่งดินแดนกัมพูชากัน โดยประเทศฝรั่งเศสยอมรับว่าพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณเป็นดินแดนของประเทศสยาม⁴

อย่างไรก็ตามปรากฏว่าผลการสำรวจของดูดาร์ต เดอลาเกร (Doudart de Lagrée) และฝรั่งเศส การ์นิเยร์ ระหว่าง ค.ศ. 1866-1868 ชี้ชัดว่า แม่น้ำโขงมีเกาะแก่งมากมาย อีกทั้งกระแสน้ำเชี่ยวกรากไม่สามารถใช้เป็นเส้นทางขนส่งสินค้าจนถึงประเทศจีนได้ ดังนั้นฝรั่งเศสจึงมุ่งความสนใจไปที่แม่น้ำแดงในตังเกี๋ย (Tonkin)⁵

ด้วยเหตุนี้เองฝรั่งเศสต้องทำสงครามกับเวียดนามอีกครั้งใน ค.ศ. 1883-1885 จึงสามารถเข้าปกครองเวียดนามได้ทั้งประเทศ โดยสนธิสัญญาเมืองเว้ลงนามเมื่อ 6 มิถุนายน 1884 (ฝรั่งเศสให้สัตยาบันเมื่อ 4 มิถุนายน 1885) ทำให้อานัมและตังเกี๋ยตกเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศส

¹ Pierre Renouvin, *Histoire des relations internationales (de 1871 à 1945)* (Paris : Hachette, 1994), p. 35.

² Ferry (Jules) (ค.ศ. 1832-1893) (ประธานาธิบดีฝรั่งเศสช่วง ค.ศ. 1880-1881, ค.ศ. 1883-1885) เป็นผู้กำหนดการศึกษาภาคบังคับและเป็นผู้นำลัทธิล่าอาณานิคมที่สำคัญที่สุดคนหนึ่งของฝรั่งเศส

³ พิรพล สงนุ้ย, *กรณีพิพาทไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112 ตามหลักฐานฝรั่งเศส* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545), หน้า 8-9.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 9 และ Pierre. Renouvin, *La question d'Extreme - Orient 1840-1940* (Paris : Hachette, 1946), pp. 66-68.

⁵ พิรพล สงนุ้ย, *กรณีพิพาทไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112 ตามหลักฐานฝรั่งเศส*, หน้า 9 และ Pierre. Renouvin, *La question d'Extreme - Orient 1840-1940*, p. 66.

และแยกเขตการปกครองออกจากกัน ส่วนจีนก็ยอมเปิดการค้ากับฝรั่งเศส 2 จุด คือที่ญานและกวางสี ใน ค.ศ. 1885⁶

สำหรับประเทศสยาม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงปัญหาเรื่องเขตแดนที่จะตามมาระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ดังจะเห็นได้จากพระราชดำรัสในวันคล้ายวันเฉลิมพระชนมพรรษา ค.ศ. 1884 ว่า “เขตแดนของราชอาณาจักรสยามทางทิศตะวันออกคือลุ่มแม่น้ำโขง (le roi annonçait hautement que la limite incontestée du Siam était, à l’Est, celle de la vallée du Mékong)”⁷

หลังจากฝรั่งเศสเข้าปกครองกัมพูชาและเวียดนามเรียบร้อยแล้ว ฝรั่งเศสก็รู้สึกกังวลกับการขยายอิทธิพลทางการเมืองและการค้าอย่างต่อเนืองของอังกฤษในสยามและในลาวตอนเหนือเพื่อปกป้องผลประโยชน์ของตนในเวียดนาม ฝรั่งเศสจึงอ้างสิทธิทางประวัติศาสตร์ของเวียดนามเหนือดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง โดยรัฐบาลฝรั่งเศสได้ยื่นหนังสือเรียกร้องดินแดนคืนอย่างเป็นทางการแทนรัฐบาลเวียดนามครั้งแรกเมื่อวันที่ 28 เมษายน 1888 และครั้งที่ 2 เมื่อ 15 เมษายน 1889 โดยทั้ง 2 ครั้ง ระบุว่า “รัฐบาลเวียดนามไม่ยอมรับภูเขาหลวง (เทือกเขาบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง) เป็นเส้นแบ่งเขตแดนระหว่างสยามกับเวียดนาม แต่ขอยึดแม่น้ำโขงเป็นหลัก (Le gouvernement de Hué ne reconnaît pas Le Phu Khao Luang (chaîne de montagne

qui ferme le bassin du Mekong) comme limite entre les deux Etats, mais qu’il revendique le Mékong comme frontière)”⁸ โดยพระเจ้าอ๋องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ (พระยศและพระนามในขณะนั้น เมื่อทรงกรมเป็นพระจึงทรงใช้พระนามว่าเทวะวงศ์วโรปการ - ผู้เขียน) ทรงแสดงข้อโต้แย้งทางประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์อย่างเข้มแข็งตั้งแต่วันที่เดือนพฤษภาคม 1888 ว่า

“การเรียกร้องสิทธินี้ซึ่งญวนไม่เคยทำเองเลย ไม่เคยทำแม้กระทั่งเมื่อรัฐนี้เข้ามาอยู่ใต้อารักขาของฝรั่งเศสแล้ว อันที่จริงเป็นเรื่องที่เถียงไม่ขึ้น ไม่เพียงพอประจักษ์พยานมากมายทางประวัติศาสตร์เท่านั้น แต่ยังขัดกับพยานทางแผนที่และคำบอกเล่าของบรรดานักเดินทางซึ่งเคยสำรวจบริเวณนี้มาแล้วอีกด้วย ทั้งนี้ยังรวมถึงถ้อยคำบอกกล่าวของคณะกรรมการ ซึ่งรัฐบาลฝรั่งเศสส่งไปเมื่อปี 1867 อีก... รัฐบาลสยามในสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะยังคงให้มีการเคารพซึ่งสิทธิอำนาจของสยามในมณฑลทั้งหลายทางภาคตะวันออกของแม่น้ำโขงต่อไป และหากประเทศใดก็ตาม ด้วยการหมิ่นสิทธิ และอำนาจอธิปไตยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประสงค์จะรบกวนความสุข ณ จุดใดจุดหนึ่งของดินแดนสยามแห่งนี้ รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะปฏิเสธความรับผิดชอบทุกชนิดในผลอันอาจจะเกิดขึ้นเนื่องจากการรุกรานนั้น”⁹

⁶ Pierre Brocheux, et Daniel Hemery, *Indochine, la colonisation ambiguë* (Paris : Edition la découverte, 1995), p. 48 และ พีรพล สอนุ้ย, *กรณีพิพาทไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112* ตามหลักฐานฝรั่งเศส, หน้า 9.

⁷ หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด CP แฟ้ม Siam IX จดหมายจากแกร์การาดอก (Kergaradec (Comte de) ถึงฟลูร์องส์ (Flourens) (รมต.กต.ฝรั่งเศส) ลง 27 ก.ย. ค.ศ. 1887

⁸ หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด CP แฟ้ม Siam IX จดหมายจากโลร์จง (Lorgeon) ถึง รมต.กต.ฝรั่งเศส ลง 30 เม.ย. ค.ศ. 1888

⁹ วัฒนพรพนธ์ ปิตร์วัชชัย, *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ*, เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพฯ (1984) จำกัด, 2547), หน้า 291.

การเรียกร้องดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงนี้เองนำไปสู่ปัญหาอื่นๆ ซึ่งล้วนแล้วแต่เกี่ยวข้องกับปัญหาเรื่องเขตแดนระหว่างสยามกับฝรั่งเศสทั้งสิ้น

1.2 การดำเนินนโยบายทางการเมืองที่ผิดพลาดของสยาม

ในช่วงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศสยามอ่อนแออย่างมากเนื่องจากอำนาจของพระมหากษัตริย์ตกไปอยู่ในมือของขุนนาง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องใช้เวลาก่อปฐพีสิบปีจึงสามารถตั้งอำนาจอันชอบธรรมของพระองค์กลับคืนมาจากขุนนางได้

การเมืองประเทศสยามก่อน ค.ศ. 1892 ประสบปัญหาเรื่องการปกครอง การขาดงบประมาณสำหรับการพัฒนาประเทศ ขาดกองทัพประจำการที่ทันสมัย และขาดพันธมิตรที่แท้จริง

ในเรื่องการปกครองนั้น อาจจะกล่าวได้ว่ามีความล่าช้าในการเข้าไปปกครองดินแดนประเทศราชโดยตรง ดังจะเห็นได้จากในช่วงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลสยามได้ส่งข้าหลวงไปประจำที่เชียงใหม่และภูเก็ต ใน ค.ศ. 1874 และพระตะบอง ใน ค.ศ. 1877 ตามลำดับ เพื่อแสดงถึงพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สยามเหนือประเทศราชนั้นๆ และเพื่อป้องกันความขัดแย้งระหว่างประเทศราชของสยามกับมหาอำนาจตะวันตก แต่รัฐบาลสยามก็ยังไม่ได้ตั้งอำนาจการปกครองมาจากประเทศราชของตนแต่อย่างใด

ในระยะแรกของการปกครอง (ค.ศ. 1873-1888) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงวิตกเกี่ยวกับปัญหาในดินแดนล้านนามากกว่าดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เนื่องจากหลังอังกฤษทำสงครามกับพม่า 2 ครั้งคือ ค.ศ. 1824-1826 และ ค.ศ. 1852-1853 ทำให้ดินแดนพม่าส่วนใหญ่ตกเป็นของอังกฤษ และอังกฤษก็เริ่มขยายการค้าเข้าสู่ล้านนาซึ่งมีชายแดนติดต่อกับพม่าและเป็นดินแดนที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยไม้สัก การตั้งศาลต่างประเทศขึ้นที่เชียงใหม่ของรัฐบาลสยามเมื่อ ค.ศ. 1883 เป็นมาตรการหนึ่งในการป้องกันมิให้อำนาจของอังกฤษเข้าแทรกแซงและเพื่อป้องกันความขัดแย้งขยายวงกว้างออกไป นับเป็นมาตรการเพิ่มเติมจากการส่งอัครราชทูตไปประจำในยุโรปและอเมริกาตั้งแต่ ค.ศ. 1881¹⁰ ใน ค.ศ. 1885 การยึดครองพม่าก็เสร็จสิ้นสมบูรณ์เมื่อกองทัพอังกฤษบุกเข้ายึดครองเมืองมันดาเลย์เมืองหลวงสุดท้ายของพม่าเพื่อยุติความขัดแย้งและการปฏิบัติตนเป็นปรปักษ์กับอังกฤษของพระมหากษัตริย์พม่า¹¹

สงครามระหว่างอังกฤษกับพม่าเกิดขึ้นในช่วงเดียวกับสงครามระหว่างฝรั่งเศสกับเวียดนามเพื่อบีบบังคับประเทศปรปักษ์ให้ปฏิบัติตามความต้องการของตน ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ทั้งอังกฤษและฝรั่งเศสพร้อมที่จะใช้กำลังบีบบังคับทุกประเทศเพื่อให้ได้รับความพึงพอใจเมื่อเกิดความขัดแย้งขึ้น

ดังนั้นประเทศสยามควรหลีกเลี่ยงการเผชิญหน้าโดยเด็ดขาดกับมหาอำนาจทั้งสอง หากประเทศสยามยังไม่สามารถตั้งอำนาจการปกครองจากประเทศราชมาไว้ที่ส่วนกลางได้และยังไม่มีกองทัพที่ทันสมัยเพียงพอ

¹⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 116-119. และ H. Cordier, *Historique abrégé des relations de la Grande-Bretagne avec la Birmanie* (Paris: Ernest Leroux, 1894), pp. 12-24.

¹¹H. Cordier, *Historique abrégé des relations de la Grande-Bretagne avec la Birmanie*, pp. 22-24.

การปฏิรูปการปกครองประเทศใน ค.ศ. 1892 โดยการจัดโครงสร้างการบริหารราชการแผ่นดิน ส่วนกลางเสียใหม่ โดยการตั้ง 12 กระทรวง ช่วยให้อำนาจการปกครองส่วนกลางทันสมัยมากขึ้น แต่พระมหากษัตริย์สยามยังคงไม่ลွှ่นำอำนาจของประเทศราช

ในเรื่องงบประมาณสำหรับการพัฒนาประเทศ อาจกล่าวได้ว่าประเทศสยามขาดงบประมาณในการพัฒนาประเทศในช่วงต้นรัชกาล เนื่องจากประเทศยังคงอยู่ใน “ระบบกินเมือง” ซึ่งเมืองต่างๆ ต้องเลี้ยงตนเอง

ด้านการเงินการคลัง ภายหลังจากการจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นใน ค.ศ. 1874 รัฐบาลค่อยๆ ดึงอำนาจการจัดเก็บภาษีจากสมุหกลาโหม สมุหนายก และพระคลัง และจัดตั้งกระทรวงการคลังขึ้นใน ค.ศ. 1886 แกร์การาเด็ค (อุปทูตฝรั่งเศสประจำประเทศสยามตั้งแต่ ค.ศ. 1885-1889) ประเมินว่าประเทศสยามมีรายได้จากภาษีต่างๆ อย่างมากปีละ 20 ล้านฟรังก์ โดยใน ค.ศ. 1887 มีภาษีศุลกากรประมาณ 4 ล้านฟรังก์ และภาษีอื่นๆ ประมาณสิบล้านฟรังก์ ส่วนการใช้จ่ายภาครัฐเพิ่มขึ้นทุกปี¹²

ในด้านการรักษาความสงบเรียบร้อยภายในประเทศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงกิจการตำรวจนครบาลให้ทันสมัยตั้งแต่ ค.ศ. 1882 แต่ตำรวจยังคงไม่ได้รับเงินเดือน นอกจากนี้ การที่คนสยามมีนิสัยอ่อนโยนและรักสงบจึงทำให้มีอาชญากรรมน้อย ความจำเป็นที่ต้องมีตำรวจที่มีประสิทธิภาพจึงยังคงน้อยอยู่¹³

ด้านการต่างประเทศ ด้วยงบประมาณที่จำกัด ประเทศสยามไม่สามารถจัดตั้งสถานกงสุลและส่งนักการทูตสยามไปประจำในทุกประเทศดังเช่นประเทศมหาอำนาจตะวันตกปฏิบัติได้ โดยในช่วงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศสยามมีสถานทูตประจำอยู่เฉพาะที่กรุงลอนดอนและกรุงปารีส ต่อมาใน ค.ศ. 1887 ได้เพิ่มสถานทูตที่กรุงเบอร์ลินอีกแห่งหนึ่ง และด้วยงบประมาณที่จำกัดขาดเรือเดินสมุทรพระที่นั่ง และผู้ที่มีความรู้ความชำนาญในการเดินเรือมหาสมุทรอีกเช่นกัน ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯ เยือนเฉพาะอาณาดินคมของประเทศมหาอำนาจตะวันตกแทนที่จะเสด็จฯ ไปเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศมหาอำนาจยุโรปโดยตรง

ด้านระบบโทรคมนาคมและการขนส่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับเรื่องนี้มาก แต่ด้วยมีงบประมาณที่จำกัดจึงทำให้การพัฒนาก่อน ค.ศ. 1892 จำกัดอยู่ในเรื่องโทรเลขเป็นหลัก การก่อสร้างสายโทรเลขซึ่งเริ่มในปี ค.ศ. 1882 ภายใต้อการควบคุมของวิศวกรฝรั่งเศส แล้วเสร็จในปี 1883 ทำให้กรุงเทพมหานครถูกเชื่อมโยงเข้ากับไซ่ง่อน (โฮจิมินห์ซิตี้ในปัจจุบัน - ผู้เขียน) กรุงปารีสและเมืองหลวงของประเทศต่างๆ ในปีต่อมาสายโทรเลขกรุงเทพมหานคร-พม่าแล้วเสร็จ และในปี 1885 สายโทรเลขกรุงเทพมหานคร-เชียงใหม่ ซึ่งสร้างด้วยคนสยามล้วนๆ แล้วเสร็จอีกสาย นับเป็นความสำเร็จในการเชื่อมโยงศูนย์กลางอำนาจของ

¹² หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด CP แฟ้ม Siam XI จดหมายจาก สถานกงสุลฝรั่งเศสประจำประเทศสยาม ถึง รมต.กต.ฝรั่งเศส ลง 25 พ.ย. ค.ศ. 1888.

¹³ หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด CP แฟ้ม Siam VIII จดหมายจาก สถานกงสุลฝรั่งเศสประจำประเทศสยาม ถึง รมต.กต.ฝรั่งเศส ลง 10 ต.ค. ค.ศ. 1882.

สยามเข้ากับภูมิภาคของตนเองและเข้ากับประเทศมหาอำนาจตะวันตก¹⁴ แต่ในด้านการขนส่งมีการพัฒนาน้อยมาก โดยใน ค.ศ. 1886 ได้สร้างทางรถไฟสายปากน้ำและสายแปดริ้วเพื่อเชื่อมต่อกับระบบการป้องกันประเทศโดยป้อมปืนต่างๆ ในแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำบางปะกง และในปี 1887 ได้สร้างทางรถไฟขึ้นที่กรุงเทพมหานคร¹⁵ โครงการต่อมาของรัฐบาลสยามคือการสร้างทางรถไฟสายพระตะบอง-จันทบุรี และกรุงเทพมหานคร-เชียงใหม่ แต่เนื่องจากการเรียกร้องดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงของฝรั่งเศสใน ค.ศ. 1888 ทำให้รัฐบาลสยามตัดสินใจเปลี่ยนไปสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพมหานคร-สระบุรี-โคราช ก่อน ใน ค.ศ. 1891 โดยใช้งบประมาณแผ่นดิน¹⁶

การก่อสร้างทางรถไฟสายโคราชนี้แสดงให้เห็นถึงการให้ความสำคัญและความเร่งด่วนแก่ดินแดนที่มีปัญหาด้านความมั่นคงมากที่สุดในช่วงนั้นของรัฐบาลสยาม แต่การดำเนินการดังกล่าวถือว่าช้าเกินไป แต่จะมีผลในระยะยาวคือทำให้โคราชและภาคตะวันออกเฉียงเหนือเชื่อมเข้ากับกรุงเทพมหานครใกล้ชิดมากยิ่งขึ้น

ในเรื่องการป้องกันประเทศ ในช่วงก่อนการปฏิรูป ค.ศ. 1892 ประเทศสยามขาดกองทัพที่ทันสมัย สังคมสยามยังคงเป็นระบบไพร่ แม้จะมีการลดค่าตัวทาสจนนำไปสู่การเลิกทาสใน ค.ศ. 1905 และเลิกระบบไพร่โดยการให้ข้าราชการมีเงินเดือนตั้งแต่ ค.ศ. 1892 และให้มีการเกณฑ์ทหารแทนการเกณฑ์แรงงานไพร่ใน ค.ศ. 1905 แต่

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมเหล่านี้เกือบทั้งหมดล้วนเกิดหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 แม้รัฐบาลได้สร้างโรงเรียนนายร้อยเพื่อผลิตนายทหารขึ้นใน ค.ศ. 1887 แต่ประเทศสยามยังไม่มีทหารกองประจำการที่ได้รับการฝึกฝนเพื่อการรบโดยเฉพาะ ก่อน ค.ศ. 1892 ด้านกองทัพเรือ รัฐบาลสยามได้จ้างชาวต่างชาติเข้ามารับราชการเป็นจำนวนมาก แต่ยังไม่มียงบประมาณเพียงพอในการซื้อเรือรบที่ทันสมัย ป้อมปราการในแม่น้ำเจ้าพระยา โดยเฉพาะป้อมพระจุลจอมเกล้า ถือได้ว่าเป็น “หมัดเด็ด” ของสยามในการป้องกันเมืองหลวง

ในเรื่องพันธมิตร หลังอังกฤษได้ผนวกพม่าทั้งประเทศใน ค.ศ. 1885 แล้ว ฝรั่งเศสเสนออังกฤษให้ใช้แม่น้ำโขงเป็นเส้นเขตแดนระหว่างประเทศทั้งสอง แต่อังกฤษไม่เห็นด้วยเพราะรัฐไทยใหญ่ของอังกฤษปกคลุมไปถึงฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงต่อมาใน ค.ศ. 1889 ฝรั่งเศสติดต่อกับอังกฤษเสนอให้สยามเป็นรัฐกันชนระหว่างอาณานิคมของประเทศทั้งสองอีกครั้ง อังกฤษก็ปฏิเสธอีกโดยอ้างว่าขอปักปันเขตแดนทางลุ่มน้ำสาละวินให้เรียบร้อยก่อน ในขณะที่ปักปันเขตแดนใน ค.ศ. 1891 สยามเริ่มมีความขัดแย้งเรื่องเขตแดนกับฝรั่งเศสจึงขอคำแนะนำจากอังกฤษ อังกฤษแจ้งให้สยามรีบทำสัญญาเขตแดนกับอังกฤษให้เรียบร้อย โดยอาจเพิ่มเติมข้อความว่า สยามจะไม่ยอมยกดินแดนใดๆ ให้แก่ชนชาติใดชาติหนึ่งก่อนที่จะได้รับความเห็นชอบจากอังกฤษ ขณะเดียวกันลอร์ด ซอลสเบอรี (Lord Salisbury)

¹⁴ หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด CP แฟ้ม Siam IX จดหมายจาก สถานกงสุลฝรั่งเศสประจำประเทศสยาม ถึง รมต.กต.ฝรั่งเศส ลง 23 มี.ค. ค.ศ. 1884 และ 15 พ.ย. ค.ศ. 1885.

¹⁵ หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด CP แฟ้ม Siam XI จดหมายจาก สถานกงสุลฝรั่งเศสประจำประเทศสยาม ถึง รมต.กต.ฝรั่งเศส ลง 20 ก.ค. ค.ศ. 1888.

¹⁶ หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด CP แฟ้ม Siam XI จดหมายจาก สถานกงสุลฝรั่งเศสประจำประเทศสยาม ถึง รมต.กต.ฝรั่งเศส ลง 24 ก.ย. 1889 และ แฟ้ม Siam XII ลง 20 มี.ค. 1891.

รัฐมนตรีต่างประเทศอังกฤษก็ประกาศในสภาขุนนางอังกฤษว่า อิศรภาพของประเทศสยามมีความสำคัญต่ออังกฤษเป็นอย่างมาก และยังให้คำแนะนำแก่รัฐบาลสยามเมื่อวันที่ 21 กรกฎาคม ค.ศ. 1891 อีกว่า ประเทศสยามจะปลอดภัยถ้าจะระมัดระวังมิให้เกิดการยั่วยุจนกระทั่งทำให้รัฐบาลฝรั่งเศสที่กรุงปารีสประกาศสงครามกับสยาม ฝรั่งเศสคงจะแสดงอาการข่มขู่สยามเท่านั้น คงจะไม่ถึงขั้นใช้กำลังรุนแรง ประเทศสยามเพียงแต่รักษาเขตแดนของตนเองอย่างเข้มแข็ง และประเทศสยามควรจะทำสัญญากับอังกฤษและเยอรมนีว่า ประเทศสยามจะไม่ยกดินแดนใดๆ ให้กับประเทศใด โดยมีได้แจ้งให้อังกฤษและเยอรมนีทราบก่อน รัฐบาลสยามเห็นว่าข้อเสนอดังกล่าวนี้เอาเปรียบสยามมากเกินไปจึงไม่ได้ปฏิบัติตาม¹⁷

จากหลักฐานทั้งหมดชี้ชัดว่ารัฐบาลอังกฤษไม่ได้เห็นสยามเป็นพันธมิตรที่จะต้องให้ความช่วยเหลือเมื่อถูกฝรั่งเศสรุกราน แต่อังกฤษจะฉวยโอกาสจากการรุกรานของฝรั่งเศสเพื่อขอแบ่งดินแดนเสียมากกว่า อังกฤษไม่เคยสัญญาว่าจะให้ความช่วยเหลือทางทหารแก่รัฐบาลสยามและย้ายอยู่เสมอว่าอย่าช่วยฝรั่งเศสให้ไม่พอใจ การที่สยามดำเนินนโยบายไกล่เกลี่ยกับอังกฤษเช่นนี้ทำให้ฝรั่งเศสยิ่งวิตกกังวลว่าอังกฤษจะอยู่เบื้องหลังสยามในการขยายอิทธิพลเข้าสู่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

ตอนที่ 2 "วิกฤตการณ์ ร.ศ.112"

วิกฤตการณ์ ร.ศ.112 เกิดจากความขัดแย้งเรื่องดินแดนระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ที่ไม่สามารถยุติได้ด้วยการเจรจาเพียงอย่างเดียว

วิกฤตการณ์ครั้งนี้จบลงด้วยชัยชนะของฝรั่งเศส ทั้งทางทหารและทางการทูต

2.1 ความขัดแย้งเรื่องดินแดน

ดังที่ได้กล่าวไว้ในตอนที่ 1 ว่าฝรั่งเศสเริ่มเรียกร่องดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงจากสยามครั้งแรกใน ค.ศ. 1888 ซึ่งตรงกับช่วงที่ฝรั่งเศสเข้ามายึดครองสิบสองจุไท และการยึดครองครั้งนี้เองที่ทำให้ฝรั่งเศสตระหนักว่าอำนาจของสยามบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงมีความอ่อนแออยู่มาก อีกทั้งในอดีตดินแดนนี้เคยอยู่ภายใต้การปกครองทั้งของสยามและเวียดนาม¹⁸

กรณีบางเขียนแห่งทุ่งเชียงคำ (ค.ศ. 1891) ที่ถูกฝ่ายสยามจับกุมเนื่องจากฝ่ายสยามถือว่าบางเขียนเป็นกบฏต่อประเทศ เพราะฝ่ายสยามถือว่าทุ่งเชียงคำเป็นดินแดนของสยาม และบางเขียนเป็นคนลาวที่เคยอยู่ในบังคับของสยาม แต่กลับไปเข้ากับฝรั่งเศสและถูกฝรั่งเศสส่งไปปกครองทุ่งเชียงคำ กรณีทำอูเทิน (ค.ศ. 1892) ที่พ่อค้าชาวฝรั่งเศส 2 คนไม่ยอมปฏิบัติตามสนธิสัญญาสยาม-ฝรั่งเศส ด้วยการค้าของเถื่อนและเดินทางในราชอาณาจักรสยามโดยไม่ได้รับอนุญาต กรณีการตายของมาสซี (Massie) ที่เมืองจำปาสัก (ค.ศ. 1892) ล้วนเป็นปัญหาที่มีพื้นฐานมาจากเรื่องเขตแดนทั้งสิ้น¹⁹

ปัญหาดังกล่าวไม่ได้รับการแก้ไขให้เป็นที่พอใจแก่ฝ่ายฝรั่งเศสโดยวิธีการทูต ลอร์ด โรสเบอร์รัฐมนตรีต่างประเทศอังกฤษซึ่งวิตกว่าสยามจะก้าวไกลไปถึงขั้นทำสงครามกับฝรั่งเศส เขียนจดหมายถึงเวดดิ้งตัน (Waddington) เอกอัคร-

¹⁷ วัลลพวรรณ ปิติธวัชชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เล่ม 1, หน้า 278-279.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 224-237.

¹⁹ พิรพล สงนุ้ย, กรณีพิพาทไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ.112 ตามหลักฐานฝรั่งเศส, หน้า 17-22.

ราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงลอนดอนเมื่อ 23 ธันวาคม ค.ศ. 1892 เพื่อประกาศจุดยืนว่า “ประเทศอังกฤษจะไม่ขยายอิทธิพลของตนออกไปไกลเกินกว่าแม่น้ำโขง” คำประกาศนี้ทำให้สยามโดดเดี่ยวในการปกป้องดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง²⁰

ท่าทีของฝรั่งเศสแข็งกร้าวขึ้นเมื่อเดอเวล (Develle) ก้าวขึ้นเป็นรัฐมนตรีต่างประเทศตั้งแต่ 1 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1893 เขาได้ให้นโยบายใหม่แก่ปาวี (Pavie) กงสุลฝรั่งเศสประจำประเทศสยาม เมื่อวันที่ 25 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1893 ว่า “รัฐสภาต้องการให้ใช้มาตรการที่เข้มแข็งและบังเกิดผลมากขึ้นในระหว่างการประชุมเรื่องงบประมาณของกระทรวงอาณานิคม รัฐบาลได้ย้ำคำประกาศของริบอต (Ribot) อธิบดีรัฐมนตรีต่างประเทศฝรั่งเศส) เมื่อ ค.ศ. 1891 เรื่องการเรียกร้องดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง นอกจากนี้รัฐบาลฝรั่งเศสยังได้ทำการประท้วงการแทรกแซงต่างๆ ของอังกฤษในเรื่องการปักปันเขตแดนระหว่างฝรั่งเศสกับสยามด้วย”²¹

เมื่อสถานการณ์ลงเอยเช่นนี้ หลักฐานต่างๆ ที่ฝ่ายสยามยกขึ้นมาอ้างย่อมไม่มีน้ำหนักใดๆ เลยในสายตาฝรั่งเศส

2.2 การใช้กำลังโดยปราศจากการสูญเสียในระยะแรกของวิกฤตการณ์

ในเดือนมีนาคม ค.ศ. 1893 ฝรั่งเศสใช้แผนการที่ปาวีเคยเสนอไว้ตั้งแต่ปลาย ค.ศ. 1892 คือการแสดงแสนยานุภาพทางทหารโดยส่งเรือรบมาที่กรุงเทพมหานคร และใช้แผนส่งกำลังทางบกเข้ายึดครองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงในเวลาเดียวกัน

โดยปาวีอธิบายการปฏิบัติในรายละเอียดไว้ว่า “ฝรั่งเศสสามารถรักษาสีทธิของอาณานิคมและกัมพูชาไว้ได้อย่างมีประสิทธิภาพด้วยการยึดวิธีของสยามมาใช้ คือ “ทำแล้วปล่อยให้พูด” (agir et laisser dire) เราสามารถตั้งฐานปฏิบัติการต่างๆ ด้านหลังฐานปฏิบัติการของสยาม ในบริเวณที่สยามรุกร้าเขตแดนชั่วคราว โดยไม่ปฏิบัติการเยี่ยงศัตรู นอกจากนั้นเรายังมีสิทธิที่จะตอบโต้เมื่อฝ่ายสยามปฏิบัติการใดๆ ก็ตาม และถ้าฝ่ายสยามรุกร้าเขตแดนมากเกินไป เราก็สามารถรุกร้ากลับจนถึงริมฝั่งแม่น้ำโขงได้ การปฏิบัติเช่นนี้ถือว่าการรักษาอธิปไตยแทนอาณานิคมในดินแดนที่เป็นของอาณานิคมเอง ข้าพเจ้าเชื่อว่าการเข้ายึดครองดินแดนดังกล่าวถ้าได้ประสานกับการดำเนินการทางการทูตที่กรุงเทพมหานคร อาจทำให้ฝ่ายสยามถอนกำลังโดยเร็ว ดังนั้นการยึดครองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงทำได้ง่ายในระยะแรก แต่หากว่าฝรั่งเศสไม่มีเรือกลไฟแล่นเหนือเมืองสีทันดร การตั้งฐานปฏิบัติการใดๆ ย่อมมีอันตรายและยากต่อการส่งกำลังบำรุง... สยามกลัวเพียงสองอย่างคือ กลัวเห็นเรายึดครองพระตะบอง และกลัวเห็นเรือรบของเราจากจีนในอ่าวสยาม...”²²

รัฐบาลฝรั่งเศสปฏิบัติตามข้อเสนอแนะของปาวีโดยการแสดงแสนยานุภาพทางทหารโดยส่งเรือรบมาที่กรุงเทพมหานคร เริ่มตั้งแต่ 19 มีนาคม ค.ศ. 1893 เมื่อเรือปืนลูตัง (Lutin) แวะจอดที่กรุงเทพมหานคร ปาวีได้ขอให้รัฐบาลฝรั่งเศสอนุญาตให้เรือปืนลูตังทอดสมออยู่ที่กรุงเทพมหานคร จนกว่าฝรั่งเศสจะได้รับความพอใจในเรื่องที่กำลังเจรจากับสยาม และปาวีได้ร้องขอให้นายทหาร

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 28.

²² หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด CP แฟ้ม Siam XIII จดหมายจาก ปาวี ถึง เดอเวล รมต.กต.ฝรั่งเศส ลง 29 ธ.ค. ค.ศ. 1992.

เรือบนเรือปืนลุดังช่วยรวบรวมข่าวสารเรื่องการขึ้นลงของระดับน้ำ การป้องกันกรุงเทพมหานคร แผนการป้องกันทางเข้าแม่น้ำเจ้าพระยา และอาวุธในคลังสรรพาวุธของสยาม เพื่อส่งมอบข้อมูลทั้งหมดให้แก่ผู้บัญชาการกองพลเรือรบ ตะวันออกไกลต่อไป²³

ปาวีเสนอขอต่อรัฐบาลสยามในวันที่ 5 เมษายน ค.ศ. 1893 ให้เรือปืนโคแม็ตเข้ามาทอดสมอในกรุงเทพมหานครอีก 1 ลำเพื่อส่งเงินจดหมายและเสบียงให้กับเรือปืนลุดัง แต่รัฐบาลสยามปฏิเสธเพราะเห็นว่าเรือรบฝรั่งเศส 2 ลำจะกระตุ้นความเกลียดชังและการฮึดสู้ในหมู่คนสยาม อีกทั้งจะก่อให้เกิดความไม่สงบในกรุงเทพมหานคร อันเป็นการยากที่จะควบคุม ปาวีซึ่งสังเกตเห็นความแตกตื่นที่มีอยู่จริงจึงยอมปฏิบัติตามการตัดสินใจของฝ่ายสยาม²⁴

ในขณะที่มีการแสดงแสนยานุภาพทางเรือที่กรุงเทพมหานคร ทางบก กองพลน้อยแห่งโคชินจิ้นเริ่มเข้าปฏิบัติการเพื่อขับไล่กองกำลังสยามออกจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง โดยส่งกำลัง 106 นายภายใต้การบังคับบัญชาของร้อยเอกโทเรอซ์ (Thoreux) เข้ายึดฐานที่มั่นของสยามที่เมืองเชียงแตง (Strung-Treng) และแก่งลิผี (Khone) ซึ่งตั้งอยู่บนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง กำลังส่วนนี้ออกเดินทางเมื่อวันที่ 25 มีนาคม ค.ศ. 1893 และในวันที่ 1 เมษายน ก็สามารถยึดเมืองเชียงแตงได้

โดยการเจรจาของผู้ว่าราชการคูลของส์ (Coulgeans) โดยไม่มีการสู้รบแต่อย่างใด²⁵

ในเดือนเมษายน กองกำลังส่วนนี้เสริมสร้างฐานที่มั่นให้แข็งแรงขึ้น ต่อมาวันที่ 4 เมษายน เกิดเหตุการณ์ที่ไม่คาดคิดขึ้นเมื่อร้อยเอกโทเรอซ์ถูกฝ่ายสยามจับกุมได้เนื่องจากชนเสียดียงจากเมืองเชียงแตงไปยังแก่งลิผีโดยไม่มีกำลังคุ้มกัน ต่อจากนั้นกองกำลังสยามจึงเข้าปิดล้อมฐานปฏิบัติการของฝรั่งเศสไว้ตั้งแต่วันที่ 5 เมษายน ส่วนไซ่ง่อนได้รับข่าวนี้ในวันที่ 10 เมษายน²⁶

วันที่ 12 เมษายน พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าวัฒนานุกวงศ์ ราชทูตสยามประจำกรุงปารีส เข้าพบเดอแวลเพื่อยื่นคำประท้วงกรณีฝรั่งเศสเข้ายึดแม่น้ำโขง แต่เดอแวลไม่ยอมรับคำประท้วงดังกล่าว²⁷ โดยเดอแวลแสดงท่าทีว่ารัฐบาลฝรั่งเศสไม่รู้ไม่เห็นกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง²⁸

ข่าวฐานปฏิบัติการฝรั่งเศสที่ลิผีถูกปิดล้อมถึงไซ่ง่อนวันที่ 10 เมษายน ค.ศ. 1893 กองพลน้อยแห่งโคชินจิ้นจึงส่งกำลัง 5 กองร้อยเข้าปฏิบัติการปลดปล่อยแก่งลิผี โดยออกเดินทางในวันที่ 10 พฤษภาคม จากไซ่ง่อน และทันทีที่เดินทางถึงแก่งลิผีวันที่ 22 พฤษภาคม กำลังส่วนหน้าก็เข้าปลดปล่อยฐานที่มั่นของฝรั่งเศสทันที ตลอดเดือนมิถุนายนทั้งฝ่ายสยามและฝรั่งเศสเตรียมการรบ วันที่ 14 กรกฎาคม ซึ่งตรงกับวัน

²³ หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด CP แฟ้ม Siam XIV จดหมายจาก ปาวี ถึง เดอแวล ลง 26 มี.ค. ค.ศ. 1893.

²⁴ หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด CP แฟ้ม Siam XV จดหมายจาก ปาวี ถึง เดอแวล ลง 6 เม.ย. ค.ศ. 1893.

²⁵ หอจดหมายเหตุกองทัพบก ชุด 10H22TONKIN รายงานประจำเดือนมีนาคม ค.ศ. 1893.

²⁶ หอจดหมายเหตุกองทัพบก ชุด 10H22TONKIN รายงานประจำเดือนเมษายน และพฤษภาคม ค.ศ. 1893.

²⁷ หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด CP แฟ้ม Siam XV จดหมายจาก ราชทูตสยามประจำกรุงปารีส ถึง เดอแวล ลง 12 เม.ย. ค.ศ. 1893.

²⁸ วัฒนพรรณ ปิตธวัชชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ, เล่ม 1, หน้า 303-307.

ชาติฝรั่งเศส ฝรั่งเศสเข้ายึดเกาะดงสมแต่ไม่สามารถยึดได้ จนกระทั่งวันที่ 17 กรกฎาคม ฝ่ายสยามได้ชักธงขาวขอเจรจาหยุดยิง เพราะมีคำสั่งจากกรุงเทพมหานครว่า ความเป็นศัตรูระหว่างสยามกับฝรั่งเศสได้ยุติลงแล้ว แต่ร้อยเอกอดัม เดอ วิลลิเยร์ (Adam de Villier) ผู้บังคับกองกำลังไม่ยอมรับการเจรจาเว้นแต่ฝ่ายสยามจะยอมยกฐานที่มั่นของสยามที่เกาะดงสมให้ฝรั่งเศส การรบจึงเกิดขึ้นอีก 2 ครั้งคือในวันที่ 19 และ 20 พฤษภาคม และจบลงด้วยการยึดครองเกาะดงสมโดยฝรั่งเศส²⁹

ที่กรุงเทพมหานคร ชุมชนจีนแสดงการสนับสนุนฝรั่งเศส ส่วนสังฆราชเวย์ (Vey) ก็ได้ร่วมเรียกร้องในนามคณะมิชชันนารีในสยาม ขอให้รัฐบาลฝรั่งเศสสนใจต่อสถานการณ์ต่างๆ ในประเทศสยาม และทำทุกวิถีเพื่อให้สยามกลายเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศสเพื่อลบล้างอิทธิพลของอังกฤษ³⁰

2.3 ชัยชนะของฝรั่งเศสในการรบที่ปากน้ำ

การปล่อยตัวร้อยเอกโทเรอซ์ในวันที่ 4 มิถุนายน ค.ศ. 1893 รัฐบาลสยามคาดหวังว่าจะเกิดการเจรจาครั้งใหม่ ที่โคชินจีน ผู้ว่าราชการอินโดจีนคืนอำนาจการบังคับบัญชาให้แก่นายพลเรือฮือมานน์ (Humann) เมื่อวันที่ 15 มิถุนายน แสดงถึงการคลี่คลายของปัญหาในทางสันติ แต่เมื่อมีข่าวการฆาตกรรมผู้ตรวจราชการตำรวจ

โกรสกีอริง (Groscurin) โดยพระยอดเมืองขวาง และกองกำลังผสมสยาม-ลาวประมาณ 200 นาย ระหว่างทางจากเมืองคำมวนถึงแม่น้ำโขง ทำให้กองกำลังตะวันออกไกลต้องปฏิบัติตามภารกิจเดิมคือมุ่งสู่อาวสยาม³¹

ข่าวการรวมกำลังของกองพลเรือตะวันออกไกลฝรั่งเศสก่อให้เกิดความกังวลแก่ประเทศมหาอำนาจตะวันตกอื่นๆ ที่เห็นเป็นสิ่งบอกเหตุของสงครามระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ในที่ประชุมรัฐสภาอังกฤษเมื่อวันที่ 29 มิถุนายน เซอร์ เอ็ดเวิร์ด เกร (Sir Edward Grey) ปลัดกระทรวงการต่างประเทศอังกฤษจึงประกาศว่า “เราไม่อาจรู้ได้ว่าฝรั่งเศสต้องการทำอะไรที่สยาม แต่เพื่อป้องกันชาวอังกฤษและทรัพย์สินของพวกเขา เรา มีเรือรบอยู่ 1 ลำที่กรุงเทพมหานครขณะนี้ เรา จะส่งเรือรบลำที่ 2 ไป และเตรียมพร้อมเรือรบ ลำที่ 3 ไว้”³²

ฝรั่งเศสเห็นว่าการปฏิบัติของอังกฤษเช่น นั้นจะยิ่งเป็นการกระตุ้นให้สยามดำเนินการต่อต้านฝรั่งเศสต่อไป เดอแวลจึงขอคำอธิบายจากรัฐบาลอังกฤษ ลอร์ดโรสเบอรี จึงยืนยันกับเดอแวลว่า “การส่งเรือรบอังกฤษไปยังกรุงเทพมหานคร ไม่ใช่เพื่อช่วยเหลือรัฐบาลสยาม แต่เพื่อป้องกันชาวอังกฤษจากการจลาจล และเพื่อปกป้องผลประโยชน์ทางการค้าของอังกฤษในสยาม”³³

²⁹ หอจดหมายเหตุกองทัพบก ชุด 10H22TONKIN รายงานประจำเดือนพฤษภาคม-กรกฎาคม ค.ศ. 1893.

³⁰ หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด CP แฟ้ม Siam XV จดหมายจาก ปาวิ ถึง เดอแวล ลง 18 เม.ย. ค.ศ. 1893.

³¹ พิรพล สงนุ้ย, กรณีพิพาทไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ.112 ตามหลักฐานฝรั่งเศส, หน้า 43-44.

³² Hosson (Capitaine de vaisaux) **le conflit franco-siamois de 1893** (Paris: Centre des hautes etudes navales), 1928, p. 27.

³³ หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด DDF(1871-1914) แฟ้ม 1 ฉบับที่ 10 หน้า 405 จดหมายอุปลาทูตอังกฤษประจำกรุงปารีส ถึง เดอแวล ลง 1 ก.ค. ค.ศ. 1893.

ฝรั่งเศสเลือกที่จะส่งเรือรบมายังกรุงเทพมหานครเลียนแบบอังกฤษ อย่างไรก็ตามเดอแวลล์ ย้ำกับปาวีว่า “เราจะไม่ปฏิบัติกรณียกิจใดๆ ถ้าฝ่ายสยามไม่ปฏิบัติกับเราก่อน ยกเว้นเรือของเราถูกโจมตีและถูกผลักดันให้ตอบโต้การโจมตีของข้าศึก”³⁴

วันที่ 5 กรกฎาคม 1893 นายพลเรือฮือมานน์มีคำสั่งถึงนาวาโทโบรี (Bory) ผู้บังคับเรือรบแองคอสตองต์ (Inconstant) ว่า

“รัฐบาลตัดสินใจส่งเรือรบ 2 ลำไปยังกรุงเทพมหานคร ข้าพเจ้าขอมอบหมายภารกิจนี้แก่เรือรบแองคอสตองต์และเรือปืนโคเม็ต (Comète) การปรากฏตัวของเรือรบฝรั่งเศสไม่มีเจตนาร้ายแต่อย่างใด แต่เพื่อยืนยันความจำเป็นที่ต้องคุ้มครองชาวฝรั่งเศสเช่นเดียวกับชาติมหาอำนาจอื่นๆ ในกรณีที่ยกเรือรบผ่านสันดอนหรือเรือรบเข้าไปแล้วถูกกักไว้ ท่านต้องประท้วงผ่านกงสุลของเราที่กรุงเทพมหานคร เราจะไม่มีเปิดการปฏิบัติการเยี่ยงศัตรูก่อน ไม่ว่าด้วยเหตุผลใดปล่อยให้ฝ่ายสยามยิงปืนใหญ่นัดแรกก่อน รัฐมนตรีกระทรวงทหารเรือสั่งไม่ให้ท่านทำอะไรก่อนที่จะได้ตกลงกับปาวีเป็นที่เรียบร้อยและอาจต้องขออนุญาตรัฐบาลก่อน...”³⁵

เรือรบทั้ง 2 ลำของฝรั่งเศสมีแผนจะข้ามสันดอนเมื่อน้ำขึ้นครั้งแรกของวันที่ 15 กรกฎาคม ค.ศ. 1893 แต่ปรากฏว่าเรือรบทั้ง 2 ลำแล่นถึงหน้าสันดอนตั้งแต่วันที่ 13 กรกฎาคม เวลา 16.30 โดยเรือแองคอสตองต์ได้ขนถ่ายถ่านหินและกระสุนสำหรับเรือรบลู่ตังและเรือปืนโคเม็ต เพื่อให้กิน

น้ำลึกเพียง 3.90 เมตร เสร็จเรียบร้อยตั้งแต่วันที่ 12 กรกฎาคม เมื่อเดินทางถึงหน้าสันดอนเรือเล็กของเรือปืนโคเม็ตนำเรือเอกจิกเกิล (Gicquel) จากเรือนำร่อง จี.เบ.เซ. มายังเรือรบแองคอสตองต์ จากนั้นนายทหารเรืออังกฤษจากเรือปาลาส (Pallas) ขึ้นเรือรบแองคอสตองต์เพื่อแจ้งให้นาวาโทโบรีทราบว่า ปาวีและนายทหารเรืออีก 2 นายจากเรือลูตังกำลังลงเรือมาตามแม่น้ำเพื่อจะมาขึ้นเรือ จึงไม่จำเป็นต้องข้ามสันดอน ต่อมานายทหารสยามมาบอกข่าวเดียวกัน แต่เมื่อเรือโทลงเขอวิล (Longeville) จากเรือรบลูตังมาถึง แทนที่เขาจะแจ้งสถานการณ์ล่าสุดเรื่องรัฐบาลสยามห้ามเรือรบต่างชาติล่องขึ้นแม่น้ำเจ้าพระยาโดยเด็ดขาดตั้งแต่วันที่ 12 กรกฎาคม เขากลับส่งโทรเลขของนายพลเรือฮือมานน์ฉบับลงวันที่ 12 กรกฎาคม ถึงราชทูตฝรั่งเศสประจำกรุงเทพมหานคร ซึ่งยืนยันให้จอดเรือรบเหนือสันดอนที่ปากน้ำให้นาวาโทโบรี ดังนั้นเมื่อน้ำขึ้นเต็มที่ เวลา 18.00 น. เรือรบทั้ง 2 ลำ และเรือนำร่อง เจ.เบ.เซ. จึงข้ามสันดอนและทำให้ถูกยิงเตือนจากป้อมพระจุลจอมเกล้า แต่เรือทุกลำยังคงเดินทางต่อไปพร้อมให้สัญญาณประจำสถานีรบ เมื่อฝ่ายสยามยิงกระสุนจริงในชุดที่ 2 แล้วเรือรบทั้ง 2 จึงยิงโต้ตอบ และสามารถฝ่าแนวป้องกันตามลำน้ำเจ้าพระยาได้สำเร็จจนมาจอดทอดสมออยู่ที่หน้าสถานทูตฝรั่งเศสที่กรุงเทพมหานคร³⁶

วันที่ 3 ตุลาคม ค.ศ. 1893 รัฐบาลสยามโดดเดี่ยวจากความช่วยเหลือของอังกฤษ ยอมลงนามในสนธิสัญญาสันติภาพ ยกดินแดนฝั่งซ้าย

³⁴ หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด CP แฟ้ม Siam XV จดหมายจาก เดอแวลล์ ถึง ปาวี ลง 8 ก.ค. ค.ศ. 1893.

³⁵ หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด MD แฟ้ม Asie 84 โทรเลขจาก ฮือมานน์ ถึง รัฐมนตรีกระทรวงทหารเรือ ลง 7 ก.ค. ค.ศ. 1893.

³⁶ จดหมายเหตุกองทัพเรือฝรั่งเศส ชุดที่ BB-1552 กล่องที่ 27 รายงานนาวาโทโบรีถึงนายพลเรือฮือมานน์ ลง 14 ก.ค. ค.ศ. 1893.

แม่น้ำโขงให้แก่ฝรั่งเศส พร้อมค่าสินไหมทดแทน และหลักประกันอื่นๆ ภายหลังจากความกดดันทางทหารอีกครั้งด้วยการปิดอ่าวสยามของกองทัพเรือฝรั่งเศส

ตอนที่ 3 การปฏิรูปและการพัฒนา ประเทศที่สำคัญภายหลัง วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112

ดังได้กล่าวแล้วในตอนที่ 1 ว่าสยามได้มีการพัฒนาประเทศในช่วงก่อนวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 บ้างแล้ว แต่ไม่รวดเร็วและกว้างขวางเพียงพอที่จะทำให้ได้รับการยอมรับจากนานาชาติ หลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชหัตถเลขาถึงพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณและพระองค์เจ้าวิวัฒนานวงศ์ มีใจความโดยสรุปว่า มีอยู่ 2 สิ่งที่พระองค์ตั้งพระทัยจะกระทำจนสุดความสามารถ นั่นก็คือ การทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรืองขึ้นในด้านการปกครอง และจัดการป้องกันประเทศให้เข้มแข็งและมีประสิทธิภาพอย่างที่สุดเท่าที่กำลังคนและกำลังทางเศรษฐกิจจะอำนวยให้³⁷ ดังนั้นพระองค์จึงทรงปฏิรูปการปกครองส่วนกลางและส่วนท้องถิ่น ทรงปฏิรูปกิจการทหาร โดยทรงใช้เครือข่ายขนส่งทางรถไฟเป็นเครื่องมือสำคัญในการตั้งอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางและการเคลื่อนย้ายกำลังทหาร นอกจากนี้ทรงตระหนักว่าการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ถือเป็นเรื่องจำเป็นเร่งด่วน

3.1 การปฏิรูปการปกครองส่วนกลาง ค.ศ. 1892 และ 1894

ภายหลังจากการปฏิรูปการปกครองประเทศเริ่มตั้งแต่ ค.ศ. 1892 โดยการจัดตั้งเสนาบดีสภาขึ้นรวม 12 ตำแหน่ง ตามแบบอย่างตะวันตก หลังจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการเสด็จกลับจากยุโรปแล้ว ใน ค.ศ. 1894 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งหน่วยงานราชการส่วนกลางออกเป็น 12 กระทรวง โดยมี 6 กระทรวงที่มีมาแต่เดิม คือ มหาดไทย กลาโหม การต่างประเทศ วัง นครบาล เกษตรพาณิชย์การ และมี 6 กระทรวงที่ตั้งขึ้นใหม่ คือ พระคลังมหาสมบัติ ยุทธนาธิการ ยุติธรรม การโยธาธิการ และมรุธาธิการ³⁸

ใน ค.ศ. 1894 หลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 เพียงปีเดียวและด้วยการผลักดันอย่างเข้มแข็งของนายโรลิ่ง-จ๊ากเกอมังส์ (Rolin-Jacquemyns) ผู้สำเร็จราชการทั่วไปของรัฐบาลสยาม อดีตรัฐมนตรีกระทรวงมหาดไทยเบลเยียม (ต่อมาได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งประจวบภายหลังวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ได้โปรดเกล้าฯ ให้กระทรวงกลาโหมโอนความรับผิดชอบในการปกครองหัวเมืองให้แก่กระทรวงมหาดไทย ส่วนกระทรวงการต่างประเทศนั้นก็ยังคงปกครองหัวเมืองภาคตะวันออกอยู่แม้ภายหลังจากการปฏิรูป

³⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร.5 ฝ.38/2 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (ร.5) ถึงพระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ ลง 3 ก.ย. ร.ศ. 112 และกองจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสาร ร.5 ฝ.18.1/4 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (ร.5) ถึงพระองค์เจ้าวิวัฒนานวงศ์ ลง 12 ก.ย. ร.ศ. 112 อ้างใน ภารดี มหาขันธ์, การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 192.

³⁸ พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อ้างใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา กรรณสูต, เอกสารการเมืองการปกครองไทย (พ.ศ. 2417-2477) (กรุงเทพฯ: สถาบันสยามศึกษา, 2532), หน้า 72-99.

ค.ศ. 1892 แล้วก็ตาม ซึ่งเป็นการปฏิบัติที่ไม่ถูกต้อง ก็ได้โอนความรับผิดชอบไปให้แก่กระทรวงมหาดไทยด้วยเช่นกัน³⁹ ทำให้กระทรวงมหาดไทยกลายเป็นกระทรวงเดียวที่รับผิดชอบการปกครองส่วนภูมิภาค นอกจากนี้ทรงให้ลดกระทรวงยุทธานุการเป็นกรมขึ้นอยู่กับกระทรวงกลาโหม ยุบกระทรวงมรุธาธิการ ไปอยู่ในกรมราชเลขาณุกการ รวมกระทรวงเกษตรพาณิชย์การเข้ากับกระทรวงพระคลัง และตั้งกระทรวงเกษตรธิการขึ้นมาใหม่ จึงทำให้โครงสร้างการปกครองส่วนกลางคงเหลือเพียง 10 กระทรวง สุดท้ายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้จัดตั้งสภาที่ปรึกษากฎหมายขึ้นแทนสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน โดยทรงไว้วางพระราชหฤทัยให้จ้านักกฎหมายเบลเยียมมาเป็นที่ปรึกษา⁴⁰

3.2 การปฏิรูปการปกครองส่วนภูมิภาค

หลังจากกระทรวงมหาดไทยรับผิดชอบการปกครองส่วนภูมิภาคหรือหัวเมืองและประเทศราชเพียงกระทรวงเดียวใน ค.ศ. 1894 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติการปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 (ค.ศ. 1897) และข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมือง ร.ศ. 117 (กฎหมายพันธ ์ ค.ศ. 1900) ขึ้น เพื่อจัดการปกครองหัวเมืองแบบใหม่ที่เรียกว่า “ระบบเทศาภิบาล” ซึ่งมีลักษณะสำคัญคือ มีการแบ่ง

เขตการปกครองเป็นมณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน โดยมีข้าหลวงเทศาภิบาลจากส่วนกลางไปปกครองมณฑล และให้มีการเลือกตั้งผู้ใหญ่บ้านโดยตรงและให้ผู้ใหญ่บ้านเลือกกำนัน การจัดตั้งมณฑลเป็นแบบค่อยเป็นค่อยไป เพื่อหลีกเลี่ยงการต่อต้านจากเจ้าเมืองต่างๆ โดยเฉพาะเจ้าเมืองที่เดิมเป็นประเทศราช อย่างไรก็ตามได้เกิดกบฏขึ้น 2 ครั้ง ในช่วงหลัง ค.ศ. 1898 คือ กบฏผู้มีบุญภาคอีสาน (ค.ศ. 1901-1902) กบฏเงี้ยวเมืองแพร่ (ค.ศ. 1902) เนื่องจากกลุ่มผู้นำภูมิภาคเสียประโยชน์และไม่พอใจการเข้าไปแทรกแซงกิจการภายในโดยรัฐบาลกลาง⁴¹

ควบคู่ไปกับการจัดตั้งมณฑลนี้ กระทรวงมหาดไทยได้จัดตั้งตำรวจภูธรขึ้นในมณฑลต่างๆ ระหว่าง ค.ศ. 1897-1905 โดยเริ่มจากมณฑลปราจีนบุรีเป็นแห่งแรกใน ค.ศ. 1897 ต่อมาขยายไปยังอยุธยา ใน ค.ศ. 1898 นครชัยศรี นครราชสีมา พายัพ ราชบุรี ใน ค.ศ. 1895 อุบลราชธานี นครสวรรค์ ใน ค.ศ. 1900 นครศรีธรรมราช บัตตานี พิษณุโลก ใน ค.ศ. 1901 อีสาน ชุมพร ใน ค.ศ. 1903 เพชรบูรณ์ ใน ค.ศ. 1904 และจันทบุรี ใน ค.ศ. 1905 โดยให้ พันเอก จี. ชู (G. Schau) ชาวเดนมาร์กเป็นผู้บัญชาการ (Inspecteur General) (ต่อมาได้เป็นพระยาวิสุทธ์เทพ) กำลังพลได้เพิ่มจาก 5,000 นายใน ค.ศ. 1905 เป็น 8,000 นาย ใน ค.ศ. 1908

³⁹ หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด CP แฟ้ม Siam XX จดหมายจาก สถานกงสุลฝรั่งเศสประจำประเทศสยาม ถึง รมต.กต.ฝรั่งเศส ลง 05 ม.ค. 1895 และ ลง 31 มี.ค. 1895.

⁴⁰ หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด CP แฟ้ม Siam XX จดหมายจาก สถานกงสุลฝรั่งเศสประจำประเทศสยาม ถึง รมต.กต.ฝรั่งเศส ลง 31 มี.ค. 1895.

⁴¹ เดช บุณนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435-2458 แปลโดยภรณ์ กาญจนันฐิติ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532), หน้า 162-171 และ ธารทอง ทองสวัสดิ์ และคณะ, เอกสารชุดวิชาประวัติศาสตร์และการเมืองไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2538), หน้า 447-450.

และได้ตั้งโรงเรียนตำรวจภูธรขึ้นที่จังหวัดนครปฐม ใน ค.ศ. 1904⁴²

การปฏิรูปการปกครองภูมิภาค ทำให้รัฐบาลเข้าไปปกครองหัวเมืองต่างๆ โดยใกล้ชิดและโดยตรงอย่างไม่เคยเป็นมาก่อน ทำให้อำนาจของรัฐบาลกลางมีความเข้มแข็งและมั่นคงยิ่งขึ้น เป็นกระบวนการดึงอำนาจจากเจ้าเมืองและเจ้าประเทศราชเข้าสู่ศูนย์กลางของรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ประสบความสำเร็จอย่างยิ่ง

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลตามหัวเมืองขึ้นใน ค.ศ. 1907 เพื่อเป็นการกระจายอำนาจบางส่วนกลับคืนไปสู่ท้องถิ่นโดยทรงอนุญาตให้ใช้ภาษีโรงงาน (ภาษีโรงเรือนและภาษีร้านค้า) ของสุขาภิบาลนั้นๆ นำไปบริหารจัดการกิจกรรมที่ก่อให้เกิดสุขลักษณะในชุมชน แต่ตลอดรัชกาลมีสุขาภิบาลเกิดขึ้นเพียง 7 แห่งเท่านั้น⁴³

3.3 กิจการทหาร⁴⁴

แม้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงเรียนผลิตนายทหารแบบตะวันตกขึ้นตั้งแต่ ค.ศ. 1887 แต่สังคมสยามขณะนั้นยังคงอยู่ในระบบไพร่ จึงยังคงมีการเกณฑ์แรงงานไพร่เพื่อมาใช้ในราชการทหาร แต่เมื่อประเทศสยามได้ลงนามในสนธิสัญญาว่าด้วย

กฎสงครามที่กรุงเฮก ประเทศเนเธอร์แลนด์ เมื่อ ค.ศ. 1892 จึงทำให้ประเทศสยามไม่สามารถเรียกเกณฑ์ไพร่หรือเลขเป็นทหารเมื่อเกิดศึกสงครามได้อีกต่อไป เพราะประเทศตะวันตกถือว่าไพร่หรือเลข ในระบบศักดินาของสยาม ไม่ใช่ทหาร

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศใช้ “พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 122” (ค.ศ. 1903) เป็นครั้งแรกที่มณฑลนครราชสีมาซึ่งมีความพร้อมมากกว่ามณฑลอื่นๆ ในขณะนั้น เพื่อเกณฑ์ชายสยามเข้าเป็นทหารกองประจำการตามอย่างตะวันตก ต่อมา ทรงให้ประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้ในมณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก และมณฑลราชบุรี ความสำเร็จของ “พระราชบัญญัติลักษณะทหาร ร.ศ. 122” นี้ นำไปสู่การประกาศใช้ “พระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหาร ร.ศ. 124” (ค.ศ. 1905) และ “หลักสูตรพลทหาร ร.ศ. 124” ส่งผลให้ประเทศสยามมีทหารกองประจำการที่ได้รับการฝึกแบบสมัยใหม่และพร้อมป้องกันประเทศตลอดเวลา เช่นเดียวกับประเทศตะวันตก

การจัดกองทัพให้ทันสมัยแบบประเทศตะวันตกเกิดขึ้นหลังจากพระองค์เจ้าจรัสประวัติวรเดชทรงเสนอให้จัดตั้งกรมเสนาธิการขึ้นในกรมยุทธนาธิการ ใน ค.ศ. 1898 เพื่อผลิต “มันสมอง” ให้แก่กองทัพ และการจัดตั้งกองบัญชาการทหาร

⁴² หอจดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด NS แฟ้ม Siam 87 หน้า 46 จดหมายจากสถานกงสุลฝรั่งเศสประจำประเทศสยาม ถึง รมต.กต.ฝรั่งเศส และ Lawson E. “Police and Provincial Gendarmerie” *Twentieth century impressions of Siam : its history, people, commerce, industries and resources* (Bangkok: White lotus, 1994), pp. 110-111.

⁴³ อารทอง ทองสวัสดิ์ และคณะ, เอกสารชุดวิชาประวัติศาสตร์และการเมืองไทย, หน้า 451.

⁴⁴ ภากรดี มหาพันธ์, การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (วิทยานิพนธ์มหาวิทยาลัยมหาวิทยาลัษครินครินทรวิโรฒ พ.ศ. 2518), หน้า 201-305.

บกประจำมณฑลกรุงเทพฯ และนครราชสีมาขึ้นเมื่อ ค.ศ. 1899 นอกจากนี้ ยังมีการจัดตั้งกรมทหารประจำมณฑลต่างๆ อีกหลายมณฑลจนถึง ค.ศ. 1903 คือ มณฑลอุดร มณฑลพายัพ มณฑลอีสาน มณฑลราชบุรี ต่อมาเมื่อพระราชบัญญัติลักษณะเกณฑ์ทหารประกาศบังคับใช้ กองทัพอิจัดกำลังประจำมณฑลต่างๆ ทั่วประเทศ รวม 10 กองพล

ส่วนกองทัพเรือ ภายหลังจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 กองทัพเรือไม่ได้พัฒนากองทัพให้ทันสมัยในทันที แม้กระทั่งภายหลังจากพระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ (กรมหลวงชุมพรเขตอุดมศักดิ์) ซึ่งทรงสำเร็จการศึกษาจากโรงเรียนนายทหารเรืออังกฤษและเดินทางกลับประเทศสยามใน ค.ศ. 1900 การพัฒนากองทัพเรือก็ยังไม่สามารถดำเนินการได้เนื่องจากความคิดเห็นที่แตกต่างกันภายในกองทัพเรือเอง ต้องรอจนกระทั่ง ค.ศ. 1903 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานุพิตนภานุวงศดิเรก (ต่อมาทรงเป็นกรมพระยา) ผู้รั้งตำแหน่งผู้บัญชาการทหารเรือจึงทรงให้ปฏิรูปโครงสร้างกองทัพเรือเป็น 6 กรม เป็นครั้งแรก ต่อมาใน ค.ศ. 1904 สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนครสวรรค์วรพินิต (ต่อมาทรงเป็นกรมพระยา) ทรงเข้าดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการทหารเรือเป็นสมัยที่ 2 ทรงให้แบ่งปริมาณงานของแต่ละกรมให้เหมาะสมและสมดุลยิ่งขึ้น จึงทรงให้จัดเป็น 5 กรม โดยมี 1) กรมบัญชาการกลางเป็นผู้บังคับบัญชาและเป็นฝ่ายอำนวยการ 2) กรมบัญชาการเรือกลและป้อมเป็นกำลังรบหลัก 3) กรมบัญชาการทหารเรือฝ่ายบกในกรุงเทพฯ เป็นหน่วยสนับสนุนการซ่อมบำรุง กรมยุทธศึกษา

เป็นหน่วยให้การศึกษาวิชาทหารเรือ และกรมบัญชาการทหารชายทะเล เป็นหน่วยบัญชาการหน่วยทหารเรือซึ่งมีที่ตั้งบริเวณชายฝั่งทะเล โดยในการปฏิรูปโครงสร้างกองทัพเรือทั้ง 2 ครั้ง พระองค์เจ้าอาภากรเกียรติวงศ์ รองผู้บัญชาการทหารเรือทรงมีบทบาทสำคัญ⁴⁵

3.4 การสร้างเครือข่ายทางรถไฟ

การสร้างเครือข่ายทางรถไฟในประเทศสยามเริ่มขึ้นครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อตอบสนองความต้องการด้านความมั่นคงของประเทศโดยตรง นับเป็นมาตรการเพิ่มเติมจากเครือข่ายโทรเลขที่สร้างขึ้นตั้งแต่ตอนต้นรัชกาล

เพื่อป้องกันความขัดแย้งและระงับข้อพิพาทที่อาจเกิดขึ้นในภูมิภาคต่างๆ ของประเทศได้อย่างรวดเร็วทันเวลา โดยเฉพาะกับคนในบังคับของอังกฤษและฝรั่งเศส รัฐบาลสยามจึงสร้างโทรเลขเชื่อมโยง กรุงเทพฯ กับกรุงปารีส โดยผ่านทางไซ่ง่อนในเวียดนาม (นครโฮจิมินห์ในปัจจุบัน) และเชื่อมโยงกรุงเทพฯ กับกรุงลอนดอน โดยผ่านทางร่างกุ้งในพม่า โดยเชื่อมสายโทรเลขดังกล่าวแล้วเสร็จใน ค.ศ. 1883 และ ค.ศ. 1884 ตามลำดับ⁴⁶

ส่วนด้านกิจการรถไฟนั้น ชาวเดนมาร์กได้รับสัมปทานในการก่อสร้างและเดินรถไฟสายแรกคือ สายกรุงเทพฯ - ปากน้ำ โดยเริ่มเปิดเดินรถครั้งแรกเมื่อ ค.ศ. 1893 เส้นทางสายนี้มีความสำคัญอย่างมากในการป้องกันกรุงเทพฯ ในช่วงวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 เพราะเปรียบเสมือน “เส้นเลือดแดง” ที่ใช้ในการเคลื่อนย้ายกำลังได้

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 305-319.

⁴⁶ P. Songnuay, *Les fonctionnaires étrangers au service du gouvernement siamois (1900-1940)* (Thèse de doctorat d'histoire de l'Université Paris 7, 1997), pp. 71-72.

อย่างรวดเร็วของฝ่ายสยาม ต่อมารัฐบาลสยามสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - โคราซ ใน ค.ศ. 1897 แทนการสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ - เชียงใหม่ แสดงให้เห็นว่ารัฐบาลสยามในขณะนั้นเห็นว่าฝรั่งเศสเป็นภัยคุกคามต่อภาคตะวันออกเฉียงเหนือของสยามมากกว่าอังกฤษในล้านนา และการสร้างทางรถไฟสายนี้ รัฐบาลสยามไม่สร้างไปจนถึงฝั่งขวาแม่น้ำโขงทั้งนี้เพื่อป้องกันความขัดแย้งที่อาจเกิดขึ้นได้กับฝรั่งเศส อย่างไรก็ตาม การสร้างทางรถไฟสยามต้องใช้งบประมาณจำนวนมาก รัฐบาลสยามจึงไม่สามารถสร้างโดยลำพังรายได้ของแผ่นดินได้ทั้งหมด ดังนั้นรัฐบาลสยามจึงกู้เงินจากต่างประเทศ คือ อังกฤษ ฝรั่งเศสและเยอรมนี ใน ค.ศ. 1905 และ ค.ศ. 1907 สำหรับสร้างทางรถไฟสายเหนือ (กรุงเทพฯ-เชียงใหม่ ก่อสร้างตั้งแต่ ค.ศ. 1905-1922) และกู้จากอังกฤษใน ค.ศ. 1909 เพื่อสร้างทางรถไฟสายใต้ (กรุงเทพฯ - สุโขทัย) ก่อสร้างตั้งแต่ ค.ศ. 1913-1917)⁴⁷

ระหว่าง ค.ศ. 1897-1917 รัฐบาลสยามใช้เงินทั้งสิ้น 105,840,457 บาท เพื่อสร้างทางรถไฟยาว 1,898 กิโลเมตร เส้นทางรถไฟเหล่านี้ นอกจากจะช่วยเชื่อมโยงภูมิภาคต่างๆ เข้ากับกรุงเทพฯ เพื่อความสะดวกในการคมนาคม และเพื่อก่อให้เกิดเอกภาพของประเทศมากยิ่งขึ้นแล้ว การขนส่งที่สะดวกขึ้นนี้ทำให้การค้าของภูมิภาคต่างๆ ขยายตัวมากขึ้น เช่น การขนข้าวทางรถไฟขยายตัวจาก 39,001 ตัน ใน พ.ศ. 2448 (เม.ย. ค.ศ. 1904 - มี.ค. ค.ศ. 1905) เป็น 112,835 ตัน ใน พ.ศ. 2459 (เม.ย. ค.ศ. 1916 - มี.ค. ค.ศ. 1917) จำนวนผู้โดยสารทุกสายรวมกันมีประมาณ

2 ล้านคนตั้งแต่ ค.ศ. 1917⁴⁸ และระหว่าง ค.ศ. 1927-1929 การรถไฟทำรายได้ให้แก่ประเทศประมาณร้อยละ 10 ของรายได้ทั้งหมด⁴⁹

3.5 การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปการปกครองประเทศใน ค.ศ. 1892 และ ค.ศ. 1894 พระองค์ทรงขาดข้าราชการที่มีความรู้ความสามารถในการบริหารประเทศ และความรู้สมัยใหม่แบบตะวันตก ดังนั้นการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ในช่วงแรกของการพัฒนานี้ถือเป็นความจำเป็นเร่งด่วน

นอกจากจะทรงส่งเสริมการศึกษาแก่ประชาชนโดยใช้วัดเป็นศูนย์กลางในระยะแรกนี้ พระองค์ยังได้ทรงจ้างชาวต่างชาติมาช่วยราชการสยามเป็นจำนวนมาก เพื่อช่วยวางรากฐานของการบริหารราชการแบบใหม่ และเพื่อถ่ายทอดวิทยาการใหม่ๆ ให้แก่คนสยาม อีกทั้งยังได้ทรงส่งเจ้านาย ลูกหลานขุนนาง และนักเรียนสยามที่มีผลการเรียนดีไปศึกษาต่างประเทศ เพื่อจะได้นำวิทยาการที่ได้รับกลับมาพัฒนาประเทศสยาม การจ้างชาวต่างชาติและการส่งนักเรียนสยามไปศึกษาในต่างประเทศจำนวนมากในช่วงปลายรัชกาลนี้ต้องใช้งบประมาณจำนวนมาก ซึ่งสามารถทำได้อย่างจำกัดก่อนการปฏิรูปการปกครองประเทศ ค.ศ. 1892

ดังนั้นในช่วงทศวรรษสุดท้ายของรัชกาล (ค.ศ. 1900-1910) เราจึงได้เห็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหลายพระองค์ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงต่างๆ และผู้บัญชาการเหล่าทัพ เช่น กรมหมื่นจันทบุรี

⁴⁷ Ibid., pp. 72-74 and 119-128.

⁴⁸ "State Railways," *Statistical year book Thailand B.E.2467 (1924-1925)*, pp. 196-218.

⁴⁹ "Direct Revenue," *Statistical year book Thailand n ° 20*, p. 276.

ขนาดเป็นเสนาบดีกระทรวงการคลัง กรมหมื่นราชบุรุษเรกฤทธิ เป็นเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม กรมหลวงนครไชยศรีเป็นผู้บัญชาการทหารบก กรมหลวงนครสวรรค์วรพินิตเป็นผู้บัญชาการทหารเรือ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถเป็นเสนาธิการทหารบก กรมหลวงกำแพงเพชรอัครโยธินเป็นอธิบดีกรมโยธาธิการ เป็นต้น⁵⁰

นอกจากนี้รัฐบาลสยามยังได้จ้างชาวต่างชาติมาเป็นที่ปรึกษาในกระทรวงต่างๆ มากมาย และในบางกรณีให้ดำรงตำแหน่งอธิบดีผู้บัญชาการหรือผู้พิพากษา เช่น สโตรเบล (Strobel) และ เวสเตนการ์ด (Westengard) ชาวอเมริกันเป็นที่ปรึกษาทั่วไปและที่ปรึกษากระทรวงการต่างประเทศ พันเอกชู (Schau) ชาวเดนมาร์กเป็นผู้บัญชาการตำรวจภูธร เดอ ริชลีเย (de Richelieu) ชาวเดนมาร์กเป็นผู้บัญชาการทหารเรือ เบตจ์ (Bethge) ชาวเยอรมันเป็นผู้ว่าการรถไฟคนแรกของสยาม สเลด (Slade) ชาวอังกฤษเป็นอธิบดีกรมป่าไม้ คนแรกของสยาม แมคคาร์ตี (MacCarty) ชาวอังกฤษเป็นเจ้าของกรมแผนที่ทหารคนแรกของสยาม มิทเชล-อินเนส (Mitchell-Innes) และริเวตต์-คาร์เนค (Rivett-Carnec) ชาวอังกฤษเป็นที่ปรึกษากระทรวงการคลัง แบล็ก (Black) ชาวอังกฤษเป็นผู้พิพากษา เป็นต้น และนโยบายจ้างชาวต่างชาตินี้เองที่ช่วยผลักดันให้สยามดำเนินนโยบายเป็นกลางและเป็นมิตรกับทุกประเทศ ก่อให้เกิดความร่วมมือกับนานาประเทศอย่างกว้างขวางและนำไปสู่ความร่วมมืออันดีต่อกันและการแก้ไขปัญหิต่างๆ ด้วยสันติวิธี⁵¹

สรุปบทเรียนจากประวัติศาสตร์

แน่นอนว่าประเทศที่เป็นต้นเหตุหลักของวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 คือฝรั่งเศสที่ถูกผลักดันจากความกลัวที่จะเห็นอิทธิพลของอังกฤษเข้ามาประชิดตนบนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และวิธีการต่างๆ ที่นำมาใช้เพื่อนำไปสู่จุดหมายของตน คือขจัดอิทธิพลสยามและอังกฤษออกจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ล้วนเป็นวิธีการปกติที่มหาอำนาจตะวันตกที่ถูกลัทธิล่าอาณานิคมครอบงำใช้กัน ในกรณีนี้จึงอาจถือว่าฝรั่งเศสเองก็เป็น “เหยื่อของลัทธิล่าอาณานิคม” ด้วย ซึ่งไม่แตกต่างจากรัสเซียและประเทศในยุโรปตะวันออกที่เป็นเหยื่อของลัทธิสังคมนิยมคอมมิวนิสต์ในช่วงสงครามเย็นเท่าไรนัก

สำหรับประเทศสยามเอง สาเหตุสำคัญที่สุดของการเป็น “เหยื่อ” ในยุคล่าอาณานิคม ก่อนวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 คือ ความอ่อนแอของประเทศ ซึ่งเกิดเพราะหลังจากเปิดประเทศในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว รัฐบาลสยามยังไม่ได้เอาใจใส่ต่อการศึกษาศึกษาสมัยใหม่ในทันที มีเจ้านายและลูกหลานขุนนางเพียงจำนวนน้อยเท่านั้นที่ได้ศึกษาวิทยาการใหม่ๆ นอกจากนี้กองทัพสยามซึ่งถือว่าเป็นเครื่องมือสำคัญที่สามารถใช้ในการต่อรองกับมหาอำนาจตะวันตก ในยุคที่การทหารเป็นเรื่องสำคัญ กลับไม่ได้รับการพัฒนาอย่างกว้างขวางเช่นที่ควรจะเป็น

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ต้องยอมรับว่า ในช่วงต้นรัชกาลนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงไม่สามารถพัฒนาประเทศได้

⁵⁰ ดูรายละเอียดใน ราชสกุลวงศ์พระนามเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้าในกรุงรัตนโกสินทร์ (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2475).

⁵¹ P. Songnuay, *Les fonctionnaires étrangers au service du gouvernement siamois (1900-1940)*, pp. 97-177.

อย่างที่พระองค์มีพระราชประสงค์เสมอไป นอกจากนี้ รายได้ของแผ่นดินที่จัดเก็บได้ก็ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย ทำให้รัฐบาลเงินที่จะนำไปใช้พัฒนาประเทศ สิ่งนี้คือปัญหาภายในของประเทศสยามเอง หากบรรดาขุนนางในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวร่วมมือร่วมใจสามัคคีกันและตระหนักถึงภัยของลัทธิล่าอาณานิคมมากขึ้นอีกสักเล็กน้อย การจัดเก็บรายได้ของประเทศอาจจะได้มากขึ้น และทำให้ประเทศพัฒนาเร็วขึ้น

ในช่วงวิกฤตการณ์ ประเทศสยามดำเนินนโยบายพึ่งพิงอังกฤษมากเกินไปจนขาดความเป็นกลาง ทำให้ฝรั่งเศสเกิดความระแวงและมองว่าสยามเป็นปรปักษ์ต่ออิทธิพลของฝรั่งเศส จึงขาดความเข้าใจและเห็นใจสยาม อีกทั้งประเทศสยามดำเนินนโยบายแบบเผชิญหน้ากับฝรั่งเศสมากเกินไป ทั้งๆ ที่รู้ว่าตนเองขาดเครื่องมือที่จะใช้ต่อรอง โดยเฉพาะกองทัพที่ทันสมัย และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การปกครองหัวเมืองและประเทศราชยังคงหละหลวมอย่างมาก อย่างไรก็ดีตาม การเผชิญหน้านั้นมีข้อดีที่ว่า ประเทศอื่นจะไม่กล้ารังแกประเทศสยามหากไม่ขัดสนหนทาง เพราะสยามมีขีดความสามารถที่จะสร้างความเสียหายให้เกิดขึ้นได้เช่นกัน และการบรรทัดพันกับประเทศสยามนานๆ อาจส่งผลเสียต่อประเทศนั้นๆ ในภูมิภาคอื่นๆ

ภายหลังวิกฤตการณ์ ซึ่งจบลงด้วยชัยชนะของฝรั่งเศสและทำให้สยามเสียฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพัฒนาประเทศให้ทันสมัยอย่างรวดเร็วและในทุกๆ ด้านโดยเฉพาะในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความมั่นคงของประเทศ ที่สำคัญคือ การตั้งอำนาจการปกครองเข้าสู่ส่วนกลางได้สำเร็จ การจัดตั้งกองทัพประจำการสมัยใหม่ที่ทหารทุกคนจะได้รับ

การฝึกอย่างเหมาะสม การมีตำรวจภูธรประจำมณฑลต่างๆ การขยายเครือข่ายขนส่งทางรถไฟ และการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์อันเป็นรากฐานของการพัฒนาประเทศ การพัฒนาที่สำคัญทั้งหมดนี้นำไปสู่ความร่วมมืออันใกล้ชิดกับมหาอำนาจตะวันตก จนทำให้มหาอำนาจตะวันตกยอมรับในความตั้งใจพัฒนาประเทศอย่างสันติของสยาม ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 มีส่วนช่วยผลักดันให้เกิดการพัฒนาประเทศอย่างรวดเร็วและด้วยความสำเร็จของการพัฒนาในช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เอง ทำให้สยามรอดพ้นจากการเป็นอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตก

ส่วนฝรั่งเศสก็ไม่ได้รังแกประเทศสยามอีกจะมีก็แต่การชิงไหวชิงพริบในการเจรจาต่อรองและการถ่ายทอดวิทยาการต่างๆ ให้แก่ประเทศสยาม เช่น กฎหมาย การประปา การแพทย์ การศึกษา เป็นต้น ท้ายที่สุด การเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่ 1 ของสยามเคียงบ่าเคียงไหล่กับฝรั่งเศสและมหาอำนาจตะวันตก รวมทั้งการเป็นสมาชิกผู้ก่อตั้งองค์การสันนิบาตชาติ ทำให้ประเทศสยามได้รับการยอมรับในฐานะรัฐอธิปไตยรัฐหนึ่งในเวทีการเมืองโลก

การดำเนินนโยบายต่างประเทศอย่างสุขุมรอบคอบ การพัฒนาประเทศอย่างรวดเร็วและการแบ่งปันผลประโยชน์ให้แก่มหาอำนาจอย่างเหมาะสมทำให้ประเทศสยามรอดพ้นจากการตกเป็นอาณานิคมของมหาอำนาจตะวันตกโดยไม่ต้องใช้กองกำลังรบและอาวุธยุทโธปกรณ์ที่ทันสมัย สิ่งนี้เป็นอัจฉริยภาพของผู้นำสยามในยุคที่การดำเนินนโยบายต่างประเทศมีความยากลำบากมากที่สุดยุคหนึ่ง

บรรณานุกรม

1. เอกสารขั้นต้น

จดหมายเหตุกระทรวงการต่างประเทศฝรั่งเศส ชุด CP แฟ้ม Siam

จดหมายเหตุกองทัพบก ชุด 10H22TONKIN รายงานประจำเดือน

จดหมายเหตุกองทัพเรือฝรั่งเศส ชุดที่ BB-1552 กล่องที่ 27 รายงานนาวาโทโบรีถึงนายพลเรือชื่อมานัน

Statistical year book Thailand B.E. 2467 (1924-1925)

2. เอกสารขั้นรอง

จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112 กรุงเทพฯ : ศรุสภา, 2519.

เดช บุญนาค, การปกครองระบบเทศบาลของประเทศสยาม พ.ศ. 2435-2458 แปลโดย ภาณี กาญจนันฐิณี กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2532.

ธารทอง ทองสวัสดิ์ และคณะ, เอกสารชุดวิชาประวัติศาสตร์และการเมืองไทย กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2538.

พีรพล สมน้อย, (พันตรี). กรณีพิพาทไทย-ฝรั่งเศส ร.ศ. 112 ตามหลักฐานฝรั่งเศส กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.

แพทริก ทัก หมาป่าฝรั่งเศสกับลูกแกะสยาม : ภัยคุกคามของฝรั่งเศสมีต่อความเป็นเอกราชของสยามปี ค.ศ. 1858-1907 กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, 2544.

ราชสกุลวงศ์พระนามเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้าในกรุงรัตนโกสินทร์ พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2475.

วิมลพรรณ ปัตตอวัชชัย, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ เล่ม 1 กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพฯ (1984) จำกัด, 2547.

Brocheux, Pierre et Hemery, Daniel. **Indochine, la colonisation ambiguë** Paris : Edition la découverte, 1995.

Cordier H. **Historique abregé des relations de la Grande-Bretagne avec la Birmanie** Paris: Ernest Leroux, 1894.

Hosson (Capitaine de vaisaux). **Le conflit franco-siamois de 1893** Paris : Centre des hautes etudes navales, 1928.

Renouvin, Pierre. **Histoire des relations internationals (de 1871 à 1945)** Paris : Hachette, 1994.

Renouvin, Pierre. **La question d'Extreme - Orient 1840-1940** Paris : Hachette, 1946.

3. วิทยานิพนธ์

ภาวดี มหาพันธ์ การปฏิรูปการทหารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พ.ศ. 2518.

Songnuy, P. **Les fonctionnaires étrangers au service du gouvernement siamois (1900-1940)** Thèse de doctorat d'histoire de l'Université Paris 7, 1997.